

Фелікс Дзержинський – «перший чекіст» і «кривавий кат» крізь призму плакату і карикатури

Мета дослідження – виявити, проаналізувати та систематизувати ключові форми і способи формування іконографічної моделі-образу Ф. Дзержинського більшовицькими ідеологами та представниками антибільшовицького табору у плакатній та карикатурній графіці.

Методи та методологія. Автором використані загальнонаукові, міждисциплінарні та історичні дослідницькі прийоми. Для аналізу візуальних даних були застосовані такі методи: контент-аналіз, іконографічний аналіз, порівняльна характеристика. Прийоми систематизації й типологізації синтетичної ідеологічно-мистецької графічної продукції застосовувалися для стратифікації типологічних рядів.

Висновки. Для більшовицької ідеології, побудованої на бінарній моделі мислення, характерним був погляд на суспільство крізь призму протиставлення «своїх» і «чужих», «героїв» та «ворогів». Радянські ідеологи-пропагандисти намагалися у найбільш привабливому ракурсі репрезентувати «героїчний» образ «першого чекіста» не лише в контексті боротьби з «ворогами», а й як зразок для наслідування. Ці пропагандистські образи апелювали у першу чергу до архаїчних уявлень про «добро» та «зло» і створювали ідеальну картинку для широкого загалу про представника каральних структур. На противагу радянській моделі, пропагандисти і представники антибільшовицького руху намагалися сформувати образ «політичного ката», переслідуючи власні інтереси чи інтереси замовника. Зважаючи на хронологічні терміни, масштаби та кількість креолізованих текстів, що формували інформаційний простір, можна прослідкувати безпосередній зв'язок з сучасними пропагандистськими акціями, що проводять послідовники «руського мира» для мобілізації населення, апелюючи до сформованих радянським агітпропом архетипів сприйняття.

Автор аналізував найбільш тиражовані плакати та карикатури, виготовлені художниками для наповнення інформаційного простору

* *Маєвський Олександр Олегович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України; alexandermaievskiy@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9926-3270>.

СРСР. Визначено основний вектор і тематичні напрями креолізованої продукції, що відображала усталений образ голови ВЧК–ОГПУ. Виокремлено основні блоки візуальних текстів, що охоплюють спродуковані антибільшовицькими художниками зображення. Представлені плакатні аркуші, що слугували взірцем для відтворення та цитування в інформаційному просторі СРСР.

Ключові слова: Ф. Держинський, пропаганда, плакат, карикатура, інформаційний простір, чекіст, креолізовані тексти, репресивні органи.

У Радянському Союзі візуальний образ Фелікса Держинського отримав форму багатомірної ідеологічної моделі, що часто експлуатувалася більшовицькими ідеологами та пропагандистами у креолізованій продукції. Так, голова ВЧК, провідний ідеолог та організатор «червоного терору», у дзеркалі комуністичної пропаганди поставав в образах «лицаря революції», «залізного Фелікса», «мечем і полум'ям», «з гарячим серцем і чистими руками»¹. Упродовж всього періоду існування радянської влади більшовики намагались репрезентувати його як людину, безмежно віддану справі комунізму. В уяві пересічного громадянина СРСР упродовж десятиліть конструювався образ благородного і великодушного борця за соціальну справедливість, безмірно відданого романтика революції, який поклав усе своє життя на олтар перемоги заради світлого майбутнього, знищуючи ворогів комуністичної ідеї.

Образ Ф. Держинського активно використовувався агітаторами і пропагандистами для різновікових груп реципієнтів. Із юних років пропагандисти формували ідеальний образ чекіста у свідомості жовтенят та піонерів. Іконічний портрет часто ілюстрував лекції для школярів, а піонери навіть виконували римовані гасла, що глорифікували «Залізного Фелікса»:

«Будь, как Держинский,
честным и смелым,
Верность Отчизне
доказывай делом»!²

¹ Маленберг А. Скупой рыцарь революции / Александр Маленберг // Новая газета. – 2015. – № 77. – С. 12–13.

² Зубов Н.И. Ф. Э. Держинский: Биография. 3-е доп. изд. – М.: Политиздат, 1971. – С. 291.

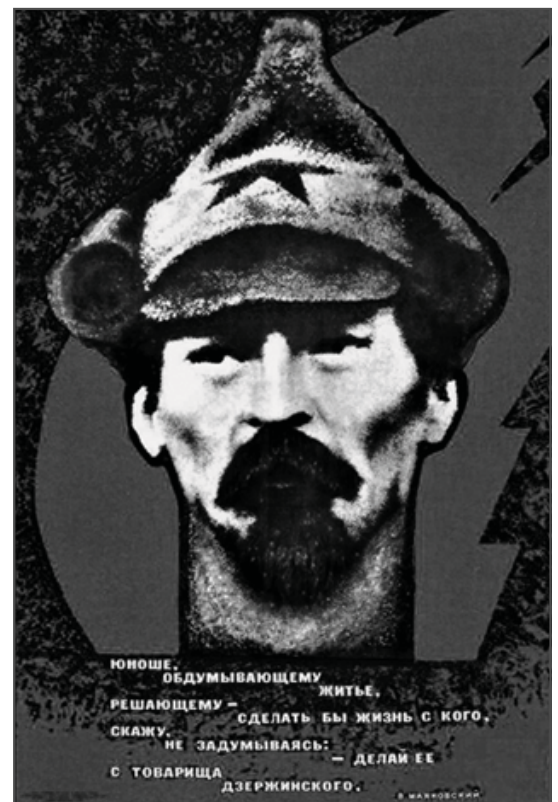
Цей текст став заголовком для плакатної серії, серед якої робота Е. Арцруняна «Будь, как Дзержинский!»³ (1966 р.). Лаконічне зображення демонструвало реципієнту профілі трьох хлопців-піонерів на тлі червоного силуетного профілю Ф. Дзержинського у «будьонівці». Текст на плакаті містить додаткові настанови для молоді:

«Обижают младших – заступитесь, окажите сопротивление обидчику. Ломают зеленые насаждения, пачкают стены домов – создайте пионерский патруль, наведите порядок! Объявите войну лени, нечестности, грубости, жадности, корысти, равнодушию! Бейте тревогу, если ваш сосед по парте бросил школу, помогите ему вернуться в класс!».

Найпоширенішими плакатами, на яких зображувалися партійні діячі, були в першу чергу портретні твори з короткими або розлогими підтекстівками. Для радянських художників це була можливість не лише створити максимально наближений до оригіналу візуальний образ, а й продовжити іконографічну традицію у зображенні ще з часів монархії. Портретний плакат (1966 р.) В. Савченка з підтекстівкою В. Маяковського жартівливо давав пораду на майбутнє і водночас звертався до молоді людини, яка обирала професію, чи вирішувала життєві колізії. Ф. Дзержинський зображений у червоноармійській «будьонівці», що відсилала реципієнта до початку діяльності очільника ВЧК одразу

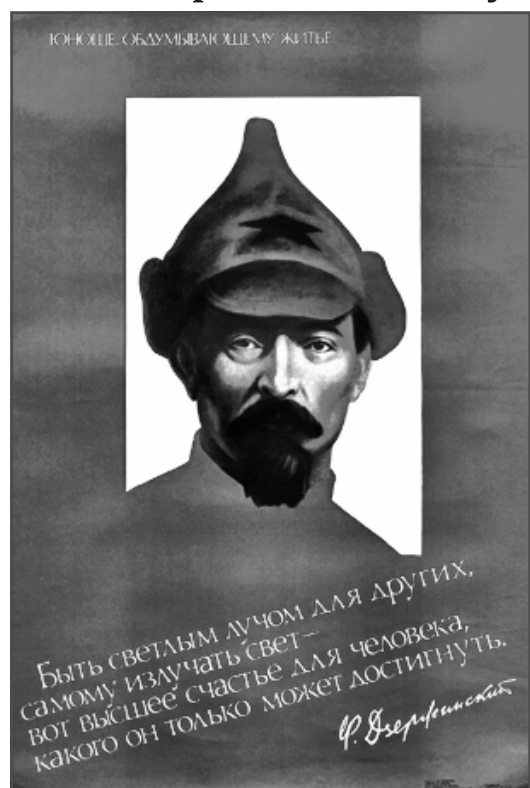
Е. Арцрунян. «Будь, как Дзержинский!». 1966 р.

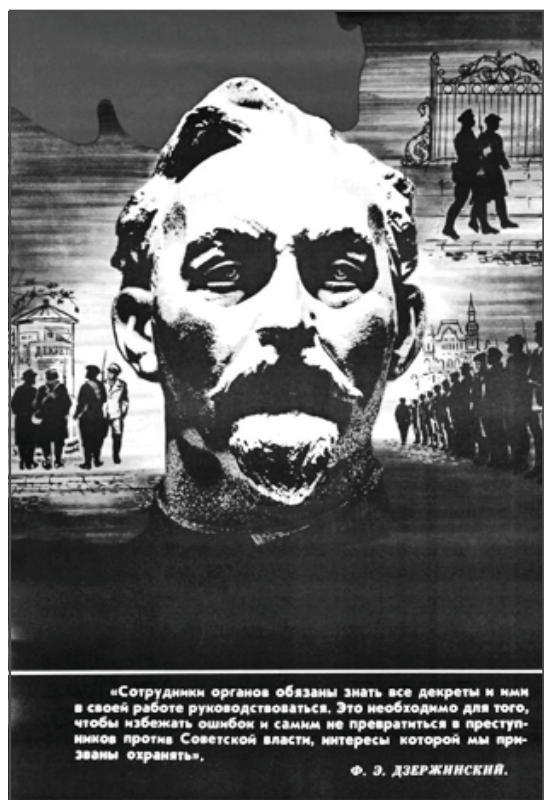
В. Савченко. Портретний плакат. 1966 р.

³ Тут і далі російськомовні підтекстівки подано мовою оригіналу.

після «жовтневої революції». На задньому плані зображені спалахи червоного полум'я, що у радянській плакатній традиції

М. Лук'янов. «Юноше, обдумывающему житье».
1984 р.

Є. Аніскін, Ю. Дектярєв.
Портретний плакат.
1971 р.

стали символами революції і радянської влади. У нижній частині плакатного аркуша розміщено вірш В. Маяковського 1927 р. із поеми «Хорошо!»:

«Юноше, обдумывающему житье,
решающему – сделать бы жизнь с кого,
скажу не задумываясь –
Делай ее с товарища Дзержинского»⁴.

Плакат був нагороджений дипломом й удостоєний премії на Всесоюзному конкурсі плакатів, проведеному у 1964 р. ЦК ВЛКСМ, Міністерством культури СРСР і Спілкою художників СРСР. Цитата В. Маяковського «Юноше, обдумывающему житье» стала назвою цілої серії плакатів, серед якої й однойменна робота художника М. Лук'янова (1984 р.), видана накладом 65 000 одиниць із цитатою Ф. Дзержинського на червоному фоні портрета:

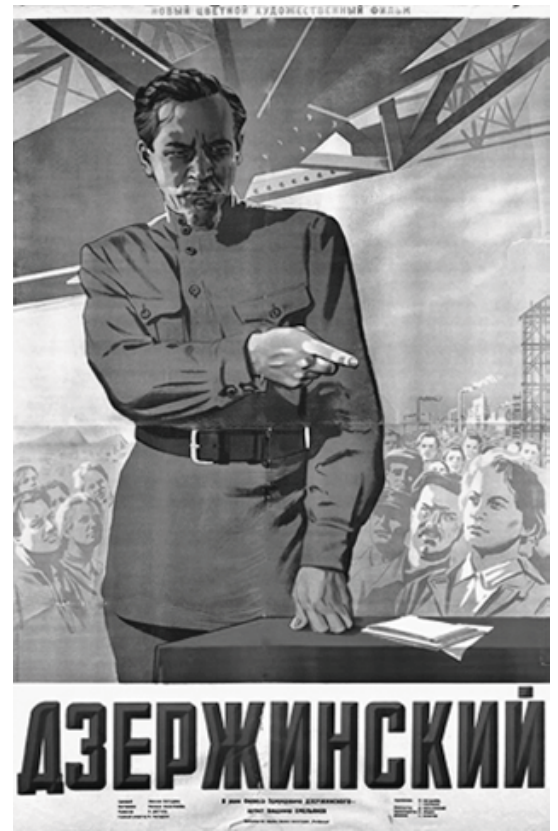
«Быть светлым лучом для других, самому излучать свет – вот высшее счастье для человека, какого он только может достигнуть».

До портретних плакатів належить і робота Є. Аніскіна і Ю. Дектярєва (1971 р.). На плакаті зображений Ф. Дзержинський, на задньому плані художники зобразили співробітників ВЧК за виконанням службових обов'язків. У нижній частині плаката розміщена цитата Ф. Дзержинського:

⁴ Маяковский В. В. Сочинения в 2-х т. – М.: Изд-во «Правда», 1988. – Т. 2. – С. 349–424.

«Сотрудники органов обязаны знать все декреты и ими в своей работе руководствоваться. Это необходимо для того, чтобы избежать ошибок и самим не превратиться в преступников против Советской власти, интересы которой мы призваны охранять».

Окрім політичних та агітаційних плакатів, існувала ніша рекламних плакатів, що транслювали візуальний образ «Залізного чекіста». Серед таких рекламний плакат Я. Руклевського та Н. Хомова до художнього фільму-біографії «Фелікс Дзержинський» видавництва «Рекламфільм». Знятий у 1953 р., він відомий також і за іншою назвою – «Вихри враждебные». Назву фільму було запозичено з першого куплету польсько-російської революційної пісні «Варшав'янка» («Вихри враждебные веют над нами...»). Плакат мав відображати ключові моменти фільму, що розповідав про перші роки становлення радянської влади, життя і діяльність Ф. Дзержинського у 1918–1926 рр., його активну участь у придушенні лівоесерівського повстання 1918 р., боротьбу із безпритульністю у 1921 р., діяльність з відновлення залізничного сполучення на посаді наркома шляхів сполучення⁵. Саме з назвою «Вихри враждебные» (1957 р.) був надрукований рекламний плакат, виконаний за малюнком художника Б. Зеленського. Фільм став поштовою для

Я. Руклевський, Н. Хомов.
Рекламний плакат. 1953 р.

Б. Зеленський.
Рекламний плакат. 1957 р.

⁵ Советские художественные фильмы: аннотированный каталог 1930–1957. – М.: Искусство, 1961. – С. 491.

створення багатьох видів рекламної продукції, зокрема й кіноафіш, серед яких й афіша «Вихри ворожі» для українського глядача.

КІНО

У приміщенні

Демонструється
художній фільм

ВИХРИ ВОРОЖІ

Автор сценарію—М. Погодія
Постановник—М. Калатозов
Режисер—М. Досталь
Художники: М. Богданов, Г. М'ясников,
О. Соффертіс, С. Воронков
Композитор—Д. Кабалевський
В головних ролях: М. Кондратьєв, В. Ємельянов,
Л. Лобашевський, В. Соловйов та ін.

ЗМІСТ ФІЛЬМУ.

Навчання в 1918 році — рік невдоволення громадян і крадіацьких бійок нашої країни проти буржуазних ворогів.

Наша змова виїжджає з Лондону і Парижа до однієї такої заміської Москви, де була конспіративна квартира деякого багатого російського Шредера.

Але даєся про розування злочину випадково потрапили до робітничої Віри Іванівни і червоноармійця Кошкіна, а від них до Дмитра Іванова.

Після в'їзду Рад, Дмитро зуміємо слухати промову Леніна. Співачка П'єро Іванівна після Локатора зрозуміла: тільки на війні зможеться врятувати Мірбаха, тільки що тільки дипломатичний запитання Шредера.

Після в'їзду Рад, Дмитро зуміємо слухати промову Леніна. Співачка П'єро Іванівна після Локатора зрозуміла: тільки на війні зможеться врятувати Мірбаха, тільки що тільки дипломатичний запитання Шредера.

Наступного дня Дмитро йде до міського комітету, щоб зареєструвати Іванова.

Наступного дня Дмитро йде до міського комітету, щоб зареєструвати Іванова.

Наступного дня Дмитро йде до міського комітету, щоб зареєструвати Іванова.

Наступного дня Дмитро йде до міського комітету, щоб зареєструвати Іванова.

ПОЧАТОК СЕАНСІВ о год.

Кіноафіша «Вихри ворожі». 1957 р.

Плакат художника Ю. Царьова «Честно стоять на страже революционной законности» (1984 р.) був присвячений працівникам міліції. Автор на червоному тлі відтворив силуетні образи співробітників ВЧК–ГПУ на чолі з Ф. Дзержинським. Висловлювання «залізного Фелікса» стало назвою плакату.

Подібні цитати неодноразово використовувалися із пропагандистською метою. Механізм цього впливу науковці трактують таким чином. Ставши інваріантною сутністю правового менталітету, масова правосвідомість у конкретний момент історичного часу детермінується сукупністю геополітичних, соціокультурних, соціально-економічних та ідеологічних чинників. Структура ж правосвідомості, що включала ідеологічний (ціннісний), прагматичний (раціональний) і психологічний (емоційний, нерелексивний) компоненти, передбачала можливість зміни кожного з цих елементів за наявності ефективних інструментів формуючого впливу. Таким чином, до певної міри креолізована продукція виступала одним із механізмів такого впливу⁶.

Плакат Ю. Царьова з високим індексом цитованості відтворював багатокольорову літографію художника М. Соловйова «Вечно жив революции пламенный рыцарь» (1983 р.). В якості

Ю. Царьов. «Честно стоять на страже революционной законности». 1984 р.

М. Соловйов. «Вечно жив революции пламенный рыцарь». 1983 р.

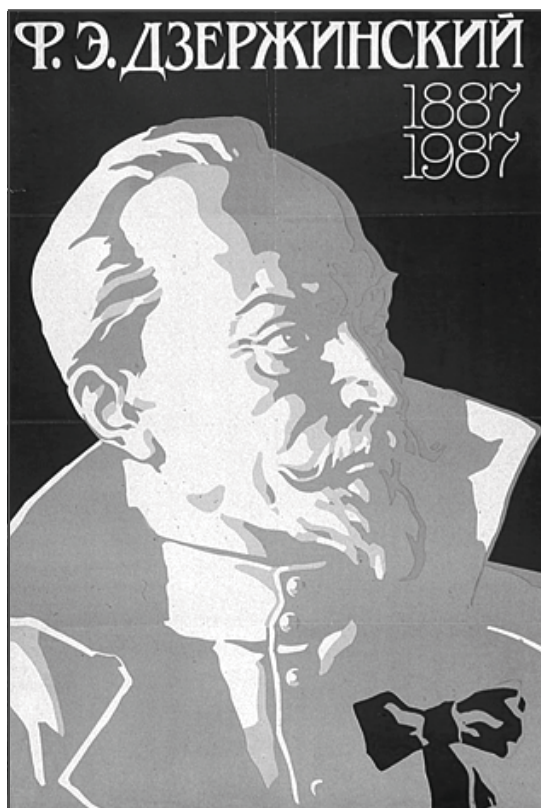
⁶ Абдурахманова И.В. Массовое правосознание в Советской России в 1917–1921 гг.: традиционализм или новационность. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 23.

додаткової підтекстівки використано вірші М. Ентеліса:

«Вечно жив революции пламенный рыцарь, легендарный чекист, верный друг Ильича. Честь и слава бойцам, берегущим границы, Честь и слава героям щита и меча!».

В. Иванов. «Будьте зорки и бдительны!». 1951 р.

С. Войчанко.
«Ф. Е. Дзержинский
1887–1987». 1987 р.

Цитати Ф. Дзержинського часто слугували підтекстівками до плакатів з його портретним зображенням, однак художник агітаційного відділу М. Фарх зазначав, що серед митців повзли чутки, нібито Й. Сталіна насторожував і дратував той факт, що плакати із зображенням «грози буржуазії» настільки іконізували й аж «занадто наслідували» стилістику з його власним художнім зображенням. До таких творів можна віднести і плакат В. Іванова «Будьте зорки и бдительны!» (1951 р.), що був розповсюджений 200 тисячним накладом. Із плакатного аркуша за реципієнтом пронизливим поглядом спостерігав нарком внутрішніх справ Радянської Росії, голова ГПУ–ОГПУ СРСР Ф. Дзержинський. В. Іванов зобразив силует чекіста в момент руху, його постать подана вперед, ліва рука у кишені пальто, права – розслаблена, голова ледь повернена до глядача, приружені очі концентровано «свердлять» глядача. Сам В. Іванов, коментуючи свій твір, згадував, що ідея плакату народилася у нього миттєво. Гуляючи вулицею, він звернув увагу на те, як рухаються перехожі й уявив, як би по вулиці проходив «перший чекіст» і «гроза контрреволюції».

Чутки серед художників про ревне ставлення Й. Сталіна до зображень

Ф. Дзержинського посилювали після того, як у газеті «Правда» від 22 липня 1926 р. без пояснень зняли всі запропоновані портретні зображення «залізного Фелікса», що мали проілюструвати некролог Й. Сталіна. Сам же некролог був компліментарним і траурно-урочистим:

«После Фрунзе – Дзержинский.

Старая ленинская гвардия потеряла еще одного из лучших руководителей и бойцов. Партия понесла еще одну незаменимую потерю. Когда теперь, у раскрытого гроба, вспоминаешь весь пройденный путь тов. Дзержинского – тюрьмы, каторгу, ссылку, Чрезвычайную Комиссию по борьбе с контрреволюцией, восстановление разрушенного транспорта, строительство молодой социалистической промышленности, – хочется одним словом охарактеризовать эту кипучую жизнь: ГОРЕНИЕ. Октябрьская революция поставила его на тяжелый пост, – на пост руководителя Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией. Буржуазия не знала более ненавистного имени, чем имя Дзержинского, отражавшего стальной рукой удары врагов пролетарской революции. “Гроза буржуазии” – так звали тогда тов. Феликса Дзержинского. После наступления “мирного периода” тов. Дзержинский продолжает свою кипучую работу. Тов. Дзержинский горит, налаживая расстроенный транспорт, а затем в качестве председателя Высшего совета народного хозяйства горит на работе строительства нашей промышленности. Не зная отдыха, не чураясь никакой черной работы, отважно борясь с трудностями и преодолевая их, отдавая все свои силы, всю свою энергию делу, которое ему доверила партия, – он сгорел на работе во имя интересов пролетариата, во имя победы коммунизма. Прощай, герой Октября! Прощай, верный сын партии! Прощай, строитель единства и мощи нашей партии!»⁷.

Вербально змальований Й. Сталіним образ чекіста, став в подальшому каноном для художників, які, зображуючи Ф. Дзержинського на червоному фоні, іноді додавали спалахи вогню, як образ революції і «полум'яного» життєвого шляху «Залізного Фелікса». До скульптурно-портретних творів можна віднести й плакат С. Войчанка «Ф. Е. Дзержинский 1887–1987» (1987 р.), створений до 100-літнього ювілею Ф. Дзержинського.

⁷ *Сталин И.В.* Сочинения. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1948. – Т. 8. – С. 192–193.

Кожний етап діяльності Ф. Дзержинського був яскраво проілюстрований більшовицькими пропагандистами. У державотворчій діяльності Ф. Дзержинського дослідники виокремлюють кілька етапів:

1. Грудень 1917 – лютий 1922 рр. – період керівництва ВЧК і створення системи комуністичної держбезпеки;
2. Квітень 1921 – лютий 1924 рр. – перехід на господарську роботу, керівництво наркоматом шляхів сполучення;
3. Лютий 1924 – липень 1926 рр. – діяльність Дзержинського на чолі ВРНГ.

В. Луппіан. «Председатель В.С.Н.Х. Дзержинский Феликс Эдуардович*». 1925 р.

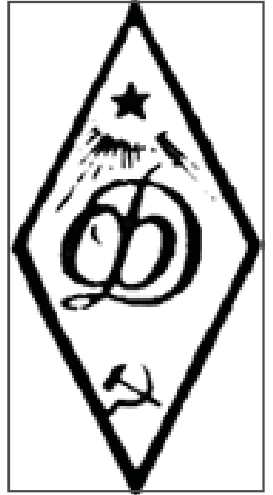
Попри це, весь цей час Дзержинський продовжував очолювати органи держбезпеки (із грудня 1917 р. – очільник ВЧК, із лютого 1922 р. – ГПУ при НКВД РСФРР, із листопада 1923 р. – голова ОГПУ при РНК СРСР, нарком внутрішніх справ РСФРР у 1919–1923 рр.).

Одним із плакатів, що ілюструє третій етап діяльності Ф. Дзержинського, є конструктивістський плакатний аркуш «Председатель В.С.Н.Х. Дзержинский Феликс Эдмундович» (1925 р.) авторства В. Луппіана із серії листів для Комісії щодо поліпшення побуту учнів. У ньому художник зіставив фотопортрет Ф. Дзержинського з фотографіями локомотивів, фабрик, портового обладнання – промислових об'єктів, що були необхідною деталлю більшості творів прихильників «виробничого мистецтва». В очі реципієнту впадає одна деталь – фрагмент вивіски «Динамо». Цей елемент мав латентно фіксувати у свідомості реципієнта якір легітимації легенди про створення спортивного това-

* Так на плакаті. Правильно – Едмундович.

риства «Динамо»⁸. Адже у 1923 р., нібито, ідея об'єднати силові відомства і змусити їх змагатися на спортивному майданчику належала Феліксу Дзержинському. І навіть назву, начебто, товариство отримало від першої букви прізвища «великого чекіста».

Подібні випадки були непоодинокими. Так, на честь «залізного Фелікса» було названо фотоапарат «ФЕД» («ФД»). Його виробництво було організоване у передмісті Харкова у 1933 р. на базі дитячої трудової комуни імені все того ж Ф. Е. Дзержинського. Фотоапарат був дещо удосконаленою копією німецького фотоапарату «Leica II». Пізнавані ініціали «ФД-1» мав ще один виріб комуни ім. Ф. Дзержинського – «електросвердлилка» – так тоді називали електродриль, що теж була копією дрилі американської фірми Black Decker. Найпоширеніший у СРСР арифмометр «Фелікс» також названий на честь Фелікса Дзержинського, магістральний вантажний паротяг типу 1-5-1, що вироблявся Луганським паровозобудівним заводом у 1931–1941 рр., мав символізувати повагу до наркома шляхів сполучень. Водночас майже всі більш-менш значні міста мали вулиці, площі чи сквери імені Ф. Дзержинського.

Емблема фотоапарату.

Дитяча трудова комуна ім. Ф. Е. Дзержинського.

⁸ 18 квітня 1923 р. відбулися Установчі збори товариства. Були присутні 64 особи. Збори ухвалили обрати таку назву: «Московське пролетарське спортивне товариство "Динамо"». Одночасно зі Статутом збори затвердили емблему, нагрудний значок, прапор, кольори товариства й уніформу. Були обрані Рада товариства в складі 17 осіб та дві комісії – технічна та ревізійна. На перших звітно-виборчих зборах членів МПСО «Динамо», проведених 8 жовтня 1923 р. у будівлі Держцирку на Цвітному бульварі, Ф. Дзержинський був обраний почесним головою товариства.

Що ж до карикатур та шаржів на «Великого чекіста», то тут на особливу увагу заслуговує цілий пласт продукції опонентів більшовицької ідеології. Вони одразу сформували візуальний образ «типового чекіста», розставивши вкрай загострені емоційні акценти на крайню жорстокість, моральну ницість і готовність до вбивств і зловживань представників органів ВЧК. Цей вкрай неприємний штриховий портрет, заснований як на емоційних судженнях й оцінках, так і на уважних спостереженнях за низкою персонажів із ВЧК–ОГПУ, отримав широке розповсюдження у карикатурному форматі на сторінках періодичних видань.

У західній пресі найпопулярнішими стали карикатури на більшовиків, де вони зображувалися дикунами із закривавленими ножами в зубах. Характерно, що і вербальні, і візуальні портрети чекістів, створені людьми, які пройшли через радянські в'язниці, зазвичай мало відрізнялися від тих, що співчували комуністичним ідеям, але були опонентами В. Леніна і Й. Сталіна. Прикладом можуть слугувати твори відомої функціонерки Комінтерну А. Балабанової⁹ та американського анархіста А. Беркмана¹⁰, які створили галерею яскравих вербальних типажів досвідчених провокаторів і переконаних катів-садистів, згодом візуалізованих художниками.

Закордонні спостерігачі, включаючи американців і британців, які поділяли «ліві» ідеї, вже під час Громадянської війни у Радянській Росії відзначали садистську жорстокість і нерозбірливість у засобах з боку чекістів, їх чванливість і корумпованість, а також виділяли категорію виконавців розстрільних вироків, зафіксувавши потрапляння цих персонажів у партійно-радянську номенклатуру¹¹.

Як зазначав А. Тепляков, у перші десятиліття радянської доби відбувалося справжнє протистояння більшовицької та

⁹ Балабанова А. Моя жизнь – борьба. Мемуары русской социалистки. 1897–1938. – М.: Центрополиграф, 2007. – С. 245–247.

¹⁰ Berkman A. The Bolshevik Myth (Diary 1920–22). – New York: Boni and Liveright, 1925 (chapter 26 «Prison and Concentration Camp», ch. 31 «The Tcheka», ch. 34 «A Bolshevik Trial»).

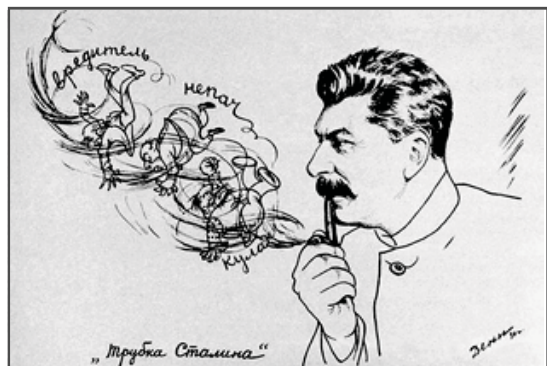
¹¹ Сольский В. Ленин. – Берлин: Рус. унив. изд-во, 1921. – 86 с.

антибільшовицької візуальної продукції. Агітаційно-пропагандистські карикатури, плакати та картини радянських художників протистояли антибільшовицькому табору, де фотоілюстративний матеріал та креолізована продукція мали більш інформативний характер. Прикладом може слугувати плакат, надрукований після захоплення білогвардійцями Харкова у червні 1919 р., під назвою «Зверства большевиков. Ужасы Харьковской чрезвычайки». Його підготувало і видало харківське відділення головного відділу пропаганди при уряді Збройних Сил Півдня Росії. Навіть командувач радянським Українським

Плакат «Зверства большевиков. Ужасы Харьковской чрезвычайки». 1919 р.

фронтом В. Антонов-Овсієнко негативно ставився до роботи органів ЧК у 1919 р., називаючи їх, і зокрема, Харківську ЧК – «чересчурками»¹². Цей термін також використовувався для підтекстів у малотиражних роботах карикатуристів.

В. Дені. «Трубка Сталіна». 1930 р.

В. Дені (1930 р.), у диму якої зникають «куркулі» і «шкідники». Подібні малюнки були покликані героїзувати чекістів і викликати ненависть до внутрішніх ворогів і їхніх «білоемігрантських замовників».

Однією з найпопулярніших карикатур, що була опублікована

Б. Єфімов. «Стальные Ежовы рукавицы». 1937 р.

Подібної тематики плакати, в яких демонструвалися страхітливі фото-знімки більшовицьких звірств, активно розповсюджувалися в інформаційному просторі. У радянській же пресі, на противагу антирадянській продукції, постійно публікувалися злободенні карикатури на так званих «ворогів народу», на кшталт «Трубки Сталіна»

на восени 1937 р. і поширювалася також у вигляді плаката, став сумнозвісний малюнок Б. Єфімова «Стальные Ежовы рукавицы», що прославляв нового «залізного наркома» М. Єжова. Як зазначала К. Кузіна, влучне використання фразеологізму «ежовы рукавицы» як візуальної метафори вказувало, нібито, на справедливу суворість й заслужену кару щодо «ворогів народу»¹³. Паралельно йшов процес вилучення небажаних портретів, ретушування та спотворення історичних знімків і на-

¹² Тепляков А.Г. Деятельность органов ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД (1917–1941 гг.): историографические и источниковедческие аспекты. – Новосибирск: НГУЭУ, 2018. – С. 156.

¹³ Кузіна К. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2019. – № 1 (51). – С. 220.

мальованих зображень. Оскільки на початку 1920-х рр. радянські карикатуристи ще мали можливість створювати карикатури на нових комуністичних очільників без ризику для свого життя, тому їх часто зображали у вигляді святих, богів і православних священиків. Ймовірно, саме уподібнення головних безбожників планети святим мало нестримно веселити реципієнта та демонструвати вершину абсурду. Яскравим прикладом такої сюжетної стилістики може слугувати карикатура Б. Єфімова «Святі», де в образі «святих радянських апостолів» художник зобразив Льва Троцького і Фелікса Дзержинського. Зрозуміло, що згодом карикатуру вилучили, як і багато інших малюнків, що були зроблені на «першого чекіста».

Б. Єфімов. «Святі».

Поруч з зображеннями «святих» провідним тематичним напрямом була й анімалістична тематика. До «зоологічного» вектора належав шарж П. Шухміна «На то и щука в море, чтобы этот карась не плодился» (1923 р.), надрукований у журналі «Красный перец». Автор зобразив червону щуку із головою Фелікса Дзержинського та написом «Г.П.У.», що стрімко пливе у бік трьох вгодованих карасів у чорних фраках та пенсне, які немов плетуть змову і уособлюють буржуазію. Карикатуристи неодноразово малювали Ф. Дзержинського в образі руського багатиря. Так, на обкладин-

П. Шухмін. «На то и щука в море, чтобы этот карась не плодился». 1923 р.

ці того ж «Красного перця» (№ 2, січень 1923 р.) П. Шухмін зобразив «трьох богатирів» – В. Леніна, Ф. Дзержинського і Л. Троцького.

Приложение к газете „Рабочая Москва“.

Цена в отдельной продаже 5 руб.

КРАСНЫЙ ПЕРЕЦ

Январь 1923 г.

№ 2.

На пороге тысяча девятьсот двадцать третьего.

Рис. Мина

Обкладинка журналу «Красный перец». № 2 січень 1923 р.

Для формування аскетичного і позитивного образу голови ВЧК, карикатуристи створили цикл карикатур-коміксів, що акцентували увагу на мінімалістичних якостях «чекіста». На карикатурі К. Єлісеєва «Неожиданное подношение на одном юбилее, или как тов. Дзержинский вышел из себя», портрет

НЕОЖИДАННОЕ ПОДНОШЕНИЕ НА ОДНОМ ЮБИЛЕЕ или КАК ТОВ. ДЗЕРЖИНСКИЙ ВЫШЕЛ ИЗ СЕБЯ

Рис. К. Елисеєва

1-4 ДЕНЬ ЮБИЛЕЯ—ЧЕСТВОВАНИЕ ОФИЦИАЛЬНОЕ

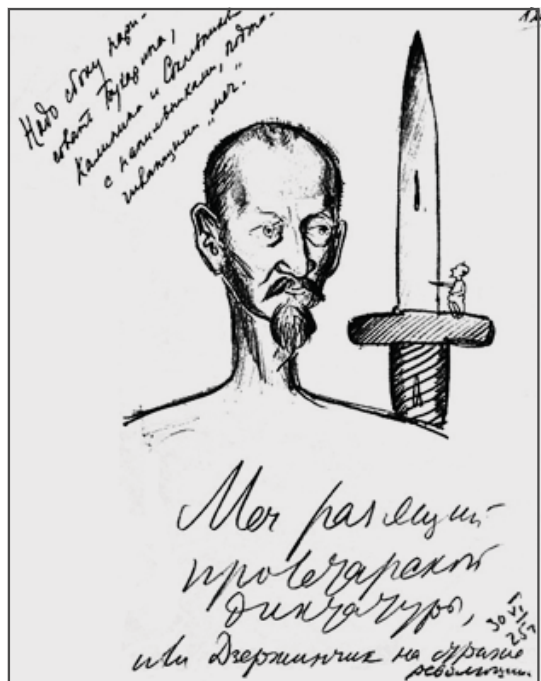

2-4 ДЕНЬ ЮБИЛЕЯ—ЧЕСТВОВАНИЕ ПОЛУОФИЦИАЛЬНОЕ

3-4 ДЕНЬ ЮБИЛЕЯ—ЧЕСТВОВАНИЕ НЕОФИЦИАЛЬНОЕ

К. Єлісеєв. «Неожиданное подношение на одном юбилее...».

М. Бухарін. Шарж на Дзержинського. 1925 р.

Ф. Дзержинського «оживає» та розганяє публіку, яка зібралася на ювілей і продовжувала «святкувати з розмахом» 3 дні.

Однак, чи не найбільш унікальними є нетиражні дружні шаржі, які полюбляли створювати учасники засідань політбюро і Раднаркому. На таких засіданнях умовно «штатним карикатуристом» був М. Бухарін. Вершиною його художньої творчості став дружній шарж на Дзержинського від 30 червня 1925 р. з мечем і підписом «Меч разящий пролетарской диктатуры, или Дзержинчик на страже революции», де власноруч вождь ВЧК при-

писав:

«Надо сбоку нарисовать Бухарина, Калинина и Сокольникова с напильниками, подтачивающими меч».

Аналізуючи іконографічні джерела радянського і пострадянського періоду, що фіксували зображення значної кількості співробітників ВЧК–НКВД, можна зробити висновок, що сам факт друкування портретів у пресі відбивав статусність персонажа. І, безсумнівно, перше місце серед численних візуальних образів посідав Ф. Дзержинський, який навіть після смерті продовжував ідеалізуватися та не втрачав свого статусу «Ідеального Чекіста» і «Лицаря Революції».

Радянським пропагандистам настільки вміло вдалося сформувати архетипи сприйняття, що й у наш час, попри здоровий глузд, окремі послідовники «руського мира» намагаються реанімувати «забальзамованих» ідеологічних лідерів. Упродовж десятиліть 20 грудня відзначалося органами держбезпеки як «День чекіста», оскільки 7 грудня (20-го за новим стилем) 1917 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем при Раді Народних Комісарів РРФСР (ВЧК. – рос.). Пропагандисти так званої «ДНР» вирішили 18 грудня 2017 р. для легітимації та створення фікції правонаступництва надрукувати напередодні 100-річного юві-

лею органів держбезпеки колишнього СРСР конверти та марки. Так зване «Державне підприємство «Пошта Донбасу»» провела спеціальне погашення поштового блоку № 10 «100 лет органам государственной безопасности» на однойменному конверті першого дня спеціальним поштовим штемпелем Першого дня. На поштовому блоці № 10 «100 лет органам государственной безопасности» розміщені дві художні поштові марки: № 96 «ВЧК–МГБ 1917–2017» та № 97 «Дзержинский Феликс Эдмундович 1877–1926». На марці № 96 «ВЧК–МГБ 1917–2017» зображені знакові емблеми ВЧК і МГБ «ДНР», що уособлювали спадкоємність поколінь органів держбезпеки, «герб ДНР» і номінальну вартість у російських рублях.

На марці № 97 «Дзержинский Феликс Эдмундович 1877–1926» зображений портрет Фелікса Дзержинського, «герб ДНР» і номінальна вартість. Номінал кожної з марок – 45 російських рублів, вартість поштового блоку – 90 російських рублів. Наклад поштового блоку № 10 – 3792 примірники.

На конверті Першого дня «100 лет органам государственной безопасности» зображений пам'ятник Феліксу Дзержинському, що прикрашає однойменну площу у Донецьку, і петроградську будівлю колишнього ВЧК, розташовану за адресою: вул. Горохова, 2. Наклад конверта – 1000 шт.

Очевидно, що «ДНРівських» ідеологів на цю ідею наштотувала російська акція «урочиста церемонія пам'ятного гасіння поштової марки, присвяченої Окремій дивізії оперативного призначення внутрішніх військ МВС Росії ім. Ф. Е. Дзержинського» 24 березня 2015 р. Напередодні святкування Дня внутрішніх військ МВС Росії у гарнізонному Будинку офіцерів «Реутово»

Поштовий блок № 10 «100 лет органам государственной безопасности».

Конверт Першого дня «100 лет органам государственной безопасности».

міського округу Балашиха (Московська обл.) відбулася урочиста церемонія пам'ятного гасіння поштової марки, присвяченої Окремій орденів Жукова, Леніна, Жовтневої Революції, Червонопрапорній дивізії оперативного призначення внутрішніх військ МВС Росії ім. Ф. Е. Держинського (ОДОН ВВ МВС Росії).

Погашені поштові марки на конвертах.

Ця подія широко висвітлювалася у російських ЗМІ і за лекалом російських пропагандистів були проведені схожі заходи до Дня прикордонника Російської Федерації у так званих «республіках». Вже 28 травня 2018 р. пошта так званої «ЛНР» накладом у 1500 екземплярів надрукувала поштовий блок із 5 марок, присвячений 100-річчю створення Державної прикордонної служби Російської Федерації. У блоці поштових марок: на двох

Поштовий блок із 5 марок. 28 травня 2018 р.

з яких портрети Героя Радянського Союзу легендарного прикордонника М. Карацупи з його псом-товаришем Індусом і портрет Ф. Дзержинського як одного із засновників прикордонних військ. На інших марках – зображення служби прикордонників та відомчі відзнаки прикордонних військ.

Портрет Ф. Дзержинського на поштових марках використовувався навіть у країнах соціалістичної співдружності. Зокрема, таку акцію провели у Німецькій Демократичній Республіці на 90-річний ювілей від дня народження Ф. Дзержинського, надрукувавши блок поштових марок. На одній з них піонери стоять біля погруддя Ф. Дзержинського, а на іншій – його портрет. На купоні у блоці цитата з поеми В. Маяковського «Хорошо». На полях блоку – рамка, складена з цифри «100» і німецькою «років».

Поштова марка Німецької Демократичної Республіки.

На протигагу радянській пропаганді білоемігранти та представники антибільшовицького табору друкували виразні карикатури, зокрема, малювали звірині образи чекістів і прокурорів – виконавців людожерських розпоряджень більшовицьких вождів. Звісно, вони не залишили без уваги і голову ВЧК–ОГПУ СРСР. Так карикатурист П. Матюнін, більш відомий під псевдонімом «Пем», уродженець с. Піщанка Сумського повіту Харківської губернії (нині Сумська обл.), емігрувавши до Парижа,

надсилав свої твори до російської емігрантської помірковано-консервативної монархічної газети «Возрождение». Саме на її

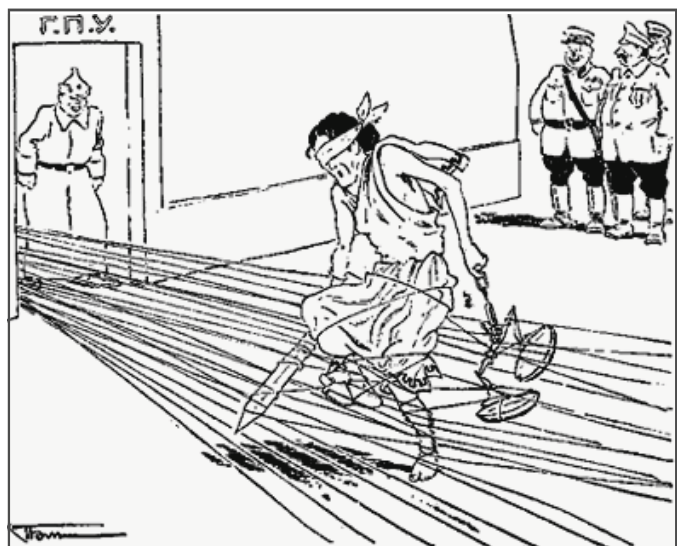
Заголовок газети «Возрождение».

сторінках були опубліковані перші карикатури на ГПУ. Одна з карикатур зображала співробітників держбезпеки, які посеред

П. Матюнін. «ГПУ». 1938 р.

ночі, взимку, під конвоєм ведуть маленького оголеного янгола з пов'язкою на стегнах та написом «1938» до будівлі ГПУ. Один з співробітників держбезпеки з явними семітськими рисами тримає його під прицілом револьвера. Такий образ мав проілюструвати зустріч нового року в «країні-в'язниці».

П. Матюнін. «Фемида в ГПУ».

законного порядку – Феміду, яка заплуталася у нитках, що, немов промені, стеляться з дверного отвору з написом «Г.П.У.». З-за дверей за нею, насміхаючись, спостерігає співробітник держбезпеки. Неподалік стоїть задоволений Й. Сталін з колегами, яких також веселить побачене.

В іншій роботі представлено давньогрецьку богиню права й законного порядку – Феміду, яка заплуталася у нитках, що, немов промені, стеляться з дверного отвору з написом «Г.П.У.». З-за дверей за нею, насміхаючись, спостерігає співробітник держбезпеки. Неподалік стоїть задоволений Й. Сталін з колегами, яких також веселить побачене.

Неодноразово у пресі друкувалися публікації під заголовками «Чекісти – гладіатори Сталіна» чи «Вірні ланцюгові пси Й. Сталіна». До однієї з ілюстрацій цієї тематики належить карикатура «Радянський цирк».

Автор зобразив Й. Сталіна в образі римського імператора, який спостерігає за гладіаторським

боєм. На арені з закутими в кайдани руками, худорлявий і оголений чоловік зі здібленим волоссям стоїть навпроти велетенського чорного пса, лапи якого вдягнені у взуття з гострими металевими шипами, а на спині – напис «Г.П.У.». Пес з оскалом рухається у бік своєї жертви, а з боку від нього розкидані обгризені людські кістяки.

П. Матюнін. «Советский цирк».

Найбільш їдкими та влучними карикатурами на очільника чекістів прославився С. Цівінський – художник-карикатурист (псевд. – Civi, Civis), колишній поручик царської армії, який до арешту проживав у Ризі, був заарештований 17 жовтня 1940 р. і засуджений до розстрілу постановою Військової колегії Верховного суду (ВКВС) СРСР згідно із звинуваченням у шпигунстві і контрреволюційній пропаганді¹⁴. Серед найяскравіших його творів, за які художник заплатив власним життям, були карикатури саме на Ф. Держинського. На карикатурі «Спляча красуня» (нім. – «Schneewittchen und die sieben Zwerge») зображено Леніна, похованого в скляній труні, а під труною, на сходах у кілька рядів зображена верхівка Комуністичної партії: верхньому ряду – Держинський, Троцький, Сталін, Калінін, а на нижньому – ймовірно, Бухарін або Луначарський, Зінов'єв та Каменєв.

С. Цівінський. «Спящая красавица».

¹⁴ Расстрельные списки: М., 1937–1941: «Коммунарка», Бутово: Книга памяти жертв политических репрессий. – М.: О-во «Мемориал»; Звенья, 2000. – С. 429.

Карикатура.

«Иных уж нет, а те далече!»

з підтекстівкою: «Председателем траурной комиссии назначен чекист Дзержинский».

Автор зобразив селян – жінку і чоловіка, які стоять у калюжі з власних сліз, які з них витискає Ф. Дзержинський, схопивши їх за горлянки. Більш радикальним є зображення з підтекстівкою «Дзержинский заболел нервным расстройством. “Всегда был сумасшедшим”». «Кровавый палач». Ф. Дзержинський у гамівній сорочці з наганом у руці, ствол якого димиться, а в клубках диму летить вороння. Головний персонаж немов диявол, на фоні чорного неба, крокує тілами закатованих і вбитих жінок, чоловіків та дітей.

Візуальна пропаганда, що стала складовою ідеологічних кампаній у СРСР, десятиліттями формувала ідеальний образ «головного чекиста». Ця модель виявилася настільки стійкою у свідомості та інформаційному просторі, що й сьогодні ідеологи «руського мира» використовують цей образ для своїх ідеологічних та агітаційно-пропагандистських акцій, апелюючи до сформованих радянським агітпропом архетипів сприйняття. Незважаючи на спроби західних карикатуристів та емігрантів сформувати образ «кривавого ката», все ж у свідомості більшості пострадянського населення Ф. Дзержинський залишається аскетом-ідеалістом та людяним поборником комуністичних ідей. Про це свідчать результати соціологічного опитування росіян «Левада-Центром» у 2015 р. із приводу встановлення пам'ятника Ф. Дзержинському. Зокрема, 49% респондентів пози-

Наступною з серії «замогильних» стала карикатура із зображенням Сталіна на троні, під п'єдесталом якого – все ті ж скляні гроби, в яких лежать Дзержинський, Ленін, Свердлов. Біля підніжжя сидить Каменєв і говорить Троцькому: «Иных уж нет, а те далече!».

Про методи роботи Дзержинського штрихово натякала карикатура «У этого заплачут»

Карикатура. «У этого заплачут».

Карикатура. «Дзержинский заболел нервным расстройством».

тивно поставилися до плану відновлення пам'ятника Ф. Дзержинському на Луб'янській площі у Москві, негативно – 18%, а 33% – не змогли відповісти. При цьому 29% вважали, що пам'ятник Дзержинському – це пам'ятник епохи історії Росії, від якої не слід відмовлятися, 22% бачили у цьому «відновлення історичної справедливості стосовно відомого діяча радянської влади, яка зробила багато хорошого», для 7% – пам'ятник становитиме велику культурну та художню цінність, а 5% заявили, що пам'ятник добре «вписується» в ансамбль Луб'янської площі¹⁵.

Натомість у Варшаві пам'ятник Ф. Дзержинському був демонтований 17 листопада 1989 р. під оплески варшав'ян. В Україні цей процес проходив значно пізніше і подекуди з відкритими протестами, як органів влади, так і місцевого населення. Масовий демонтаж розпочався з процесом декомунізації, легі-

¹⁵ Памятник Дзержинскому и князю Владимиру: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.levada.ru/2015/07/24/pamyatnik-dzerzhinskomu-i-knyazyu-vladimiru/>.

тимізованим з ухваленням 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України пакету відповідних законів. По всій території України (окрім тимчасово окупованих територій) розпочався демонтаж пам'ятників Ф. Дзержинському. У Харкові – 18 травня 2015 р., у м. Дніпродзержинськ (нині – м. Кам'янське) Дніпропетровської області співробітники комунальних служб демонтували пам'ятник 17 лютого 2016 р., у Запоріжжі – 10 березня 2016 р.

У м. Києві пам'ятник Чекістам на Либідській площі (раніше – площі Дзержинського) з написом по периметру постаменту:

«Мужнім Чекістам, бійцям Революції, вірним синам Батьківщини, полеглим у битвах за владу Рад, пам'ять і шана народна»

із 2009 р. постійно піддавався актам вандалізму та нарешті був демонтований 25 травня 2016 р.

Неодноразово під час демонтажу пам'ятників, відбувалися протестні акції. Так, група мешканців на чолі із сільським головою с. Катеринівка Сарненського району Рівненської області намагалися відстояти пам'ятник Ф. Дзержинському. Вступаючи у відверте вербальне та силове протистояння, вони протидіяли комунальникам, які демонтували пам'ятник. Натомість, трапилися й оригінальні випадки. Зокрема, бюст, розташований на території Бердянської виправної колонії, не знесли, а зробили з нього пам'ятник українському козаку Максиму Кривоносу. Дзержинському подовжили вуса, знищили борідку, зробили козацький оселедець і «переодягли» у вишиванку. На пам'ятнику розмістили табличку з написом:

«Максим Кривоніс (Перебийніс). 1600–1648. Полковник війська Запорозького».

Останній пам'ятник Дзержинському на території України (за винятком окупованої території), розташований у селі Михайлюки Новоайдарського району Луганської області, демонтовано 4 липня 2019 р. Це свідчить про те, що сформований ідеологами-пропагандистами образ «Залізного Флікса» міцно укорінився у свідомості тих, хто виріс в інформаційному просторі СРСР.

Разом з тим, активна просвітницько-культурна робота у поєднанні з нормативно-правовим регулюванням складних

питань комеморативної політики приносять свої позитивні плоди. Деромантизація і дегероїзація зловісних каральних органів радянської доби та їхніх очільників повертає сучасникам власну історію без ідеологічних кліше та нав'язаних стереотипів.

Отже, для більшовицької ідеології, побудованій на бінарній моделі мислення, характерним був погляд на суспільство крізь призму протиборства «своїх» і «чужих», «героїв» та «ворогів». Радянські ідеологи-пропагандисти намагалися у найбільш привабливому ракурсі репрезентувати «героїчний» образ «першого чекіста» не лише в контексті боротьби з «ворогами», а й як зразка для наслідування. Ці пропагандистські образи апелювали у першу чергу до архаїчних уявлень про «добро» та «зло» і створювали ідеальну картинку для широкого загалу про представника каральних структур.

На противагу радянській моделі, пропагандисти і представники антибільшовицького руху намагалися сформуванати образ «політичного ката», переслідуючи власні інтереси чи інтереси замовника. Зважаючи на хронологічні терміни, масштаби та кількість креолізованих текстів, що формували інформаційний простір, можна прослідкувати безпосередній зв'язок з сучасними пропагандистськими акціями, що проводять послідовники «руського мира» для мобілізації населення, апелюючи до сформованих радянським агітпропом архетипів сприйняття.

REFERENCES

1. Abdurahmanova, I. (2008). *Massovoe pravosoznanie v Sovetskoj Rossii v 1917–1921 gg.: tradicionalizm ili novacionnost*. Rostov-na-Donu: Rostovskij gosudarstvennyj ekonomicheskij universitet. [in Russian].
2. Balabanova, A. (2007). *Moya zhizn – borba. Memuary russkoj socialistki. 1897–1938*. Moskva: Centropoligraf. [in Russian].
3. Berkman, A. (1925). *The Bolshevik Myth (Diary 1920–22)*. New York: Boni and Liveright. [in English].
4. Eremina, L. (Ed.) et al. (2000). *Rasstrelnye spiski: Moskva, 1937–1941: «Kommunarka», Butovo: Kniga pamyati zhertv politicheskijh repressij*. Moskva: Memorial. [in Russian].

5. Kuzina, K. (2019). ODPU/NKVS u radjansjkomu plakati ta karykaturi (1930-ti – pochatok 1940-kh rr.). *Z arkhiviv VUChK, GPU, NKVD, KGB – From the archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB*. 1 (51), 220–263. [in Ukrainian].
6. Macheret, A (Ed.) et al. *Sovetskie hudozhestvennyye filmy: annotirovannyj katalog 1930–1957*. (Vols. 1–5); Vol. 2. (1961). Moskva: Iskusstvo. [in Russian].
7. Malenberg, A. (2015). Skupoj rycar revolyucii. *Novaya gazeta*. issue 77 (2364). Retrieved from: https://issuu.com/novayagazeta/docs/novgaz-pdf_2015-077n. [in Russian].
8. Mayakovskij, V. (1988). *Sochineniya v dvuh tomah* (Vol. 2). Moskva: Pravda. [in Russian].
9. Pamyatnik Dzerzhinskomu i knyazyu Vladimiru. Retrieved from: <https://www.levada.ru/2015/07/24/pamyatnik-dzerzhinskomu-i-knyazyu-vladimiru/>. [in Russian].
10. Solskij, V. (1921). *Lenin*. Berlin: Russkoe universalnoe izdatelstvo. [in Russian].
11. Stalin, I. (1948). *Cochineniya*. (Vols. 1–18); Vol. 8. Moskva: OGIZ; Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
12. Teplyakov, A. (2018). *Deyatel'nost organov VChK-GPU-OGPU-NKVD (1917–1941 gg.): istoriograficheskie i istochnikovedcheskie aspekty*. Novosibirsk: NGUEU. [in Russian].
13. Zubov, N. (1971). *F. E. Dzerzhinskij: Biografiya*. (3th ed.). Moskva: Politizdat. [in Russian].

Maievskiy O. Felix Dzerzhinsky the «first chekist» and «bloody executioner» through the prism of poster and caricature

The purpose of the study is to identify, analyze and systematize the key forms and the methods of forming the iconographic model-image of F. Dzerzhinsky by Bolshevik ideologists and representatives of the anti-Bolshevik camp in posters and caricature graphics.

Methods and methodology. General scientific, interdisciplinary and historical research methods were used to prepare the text. The following methods were used for the analysis of visual data: content analysis, iconographic analysis, comparative characteristics. Techniques of systematization and typology of synthetic ideological and artistic graphic products were used to stratify typological series.

Conclusions. The Bolshevik ideology, built on a binary model of thinking, was characterized by a view of society through the prism of the confrontation of «their» and «foreign», «heroes» and «enemies». Soviet ideologues-propagandists tried to present the «heroic» image of the «first Chekist» in the most attractive perspective not only in the context of the struggle against «enemies», but also as a model to follow. These propaganda images appealed primarily to archaic notions of «good» and «evil» and created an ideal picture for the general public about the representative of the Soviet secret police agency. In contrast to the Soviet model, the representatives of the anti-bolshevik movement tried to create the image of a «political executioner», while pursuing their own interests or the interests of their customer. Given the chronological terms, scale and number of creolized texts that formed the information space, we can trace a direct connection with modern propaganda campaigns conducted by followers of the «Russian world» to mobilize the population, appealing to the Soviet agitprop archetypes of perception.

The article analyzes the most widely circulated posters and caricatures made by artists to fill the information space of the USSR. The main vector and thematic directions of creolized products were determined, which reflected the established image of the head of the Cheka-OGPU. The main blocks of visual texts covering the images produced by anti-bolshevik artists are singled out. The poster sheets that served as a model for reproduction and citation in the information space of the USSR are presented.

Key words: F. Dzerzhinsky, propaganda, poster, caricature, information space, security officer, creolized texts, repressive bodies.